

NIKO HUTTUNEN

Raamattu Suomen itsenäisyyden ajan sodissa

Johdanto

Miten Raamattua on käytetty ja tulkittu Suomen itsenäisyyden ajan sodissa, siis vuosina 1918 ja 1939–1945? Vastaus kysymykseen edellyttää sotien ajan aineiston analyysia, toisin sanoen reseptiohistoriallista tarkastelua: miten Raamattu tulee tässä aineistossa esiin ja miten sitä on siinä tulkittu?¹ Reseptioon keskittyminen tarkoittaa keskittymistä siihen, mitä Raamatun vastaanottajat halusivat Raamatun avulla sanoa. Sivuun jää se hermeneuttisesti kiinnostava kysymys, missä määrin Raamatun tekstit ja missä määrin muut seikat ohjasivat tulkintaa. Vaikka rajaankin näkökulmani reseptiohistorialliseksi, tehtävä jää edelleen varsin laajaksi. Sotien ajalta on nimittäin tarjolla erittäin runsas materiaali, jossa Raamattu tulee tavalla tai toisella esiin.

En ole käynyt läpi kaikkea sotien ajan aineistoa. Tukeudun artikkeleissa aiempiin tutkimuksiin. Oma teokseni *Raamatullinen sota: Raamatun käyttö ja vaikutus vuoden 1918 sisällissodan tulkinnoissa* (2010) keskittyy nimensä mukaisesti vuoteen 1918. Toisen maailmansodan ajalta ei ole olemassa vastaavaa kattavaa tutkimusta. Kari Latvuksen artikkeli ”The Finns’ Holy War against the Soviet Union” (2013) keskittyy vuoden 1941 hyökkäysvaiheeseen ja erityisesti Joosuan ja Tuomarien kirjan maanvalloitusretoriikan käyttöön. Näiden erityistutkimusten li-

¹ Reseptio- ja vaikutushistorian metodiikasta, ks. viitteet tämän kirjan johdantoluvussa.

säksi voidaan hyödyntää uskonnon rooliin liittyviä tutkimuksia.² Yleisemmin uskontoon ja kirkkoon liittyvien tutkimusten avulla on mahdollista hahmottaa raamatunkäytön kehityslinjoja myös toisen maailmansodan ajalta. Niissä on myös esimerkkejä raamatunkäytöstä. Näin varmistan sen, että esittelen Raamatun käyttöä dokumentoivista lähteistä olennaisia esimerkkejä. Näin lähteiden käyttö tässä artikkelissa ei ole satunnaista vaan jäsentyy aikakauden uskonnolliseen ja poliittiseen kokonaistilanteeseen.

On kuitenkin hyvä muistaa, ettei Raamatun käyttö liity vain kirkkoon ja uskonnollisuuteen. Esimerkiksi Irmari Rantamala (todelliselta nimeltään Algot Untola) toteaa *Työmies*-lehdessä suorasukaisesti, että Raamattu on ”tarukirja”. Silti hän käyttää raamatullista aineistoa sotapoliittisissa kirjoituksissaan.³ Rantamalan kirjoitukset edustavat yhteiskunnallisen ylätasoinen kannanottoja, joista on jäänyt eniten dokumentteja. Tämän näkyvyyden ja dokumentoitavuuden vuoksi mielikuva Raamatun ja uskonnon roolista on usein korostuneen poliittinen. Ville Kivimäki on toisen maailmansodan osalta osoittanut, ettei ylätasoinen ideologinen julistus välttämättä ollut niin kaukana yksittäisen kuulijan vakaumuksista kuin myöhemmin usein on väitetty. Silti hän näkee tasapainoisesti, ettei uskonnon tai raamatunkäytön roolia voida tyhjentää propagandaan: kyse oli myös henkisestä selviytymiskeinosta poikkeuksellisissa olosuhteissa.⁴ Selviytymiskeinona se saattoi kummuta syvältäkin ihmisen tajunnasta, mitä Kivimäki kuvaa lainaamalla muistelmia uupuneeen joukkueenjohtajan unesta:

² Vuoden 1918 osalta voidaan erityisesti mainita Kena 1979, Poteri 2009 ja Huhta 2010 sekä Huhdan 2009 toimittama *Sisällissota ja kirkko 1918* -artikkelikokoelma. Talvi- ja jatkosotaa koskevasta tutkimuksesta mainittakoon Kansanaho 1991, Helin 2006, Tilli 2013 ja 2014 sekä Swanström 2014. Lukuisissa muissakin tutkimuksissa on aiheen kannalta hyödyllistä aineistoa.

³ Huttunen 2010, 37.

⁴ Kivimäki 2013, 186–214; Tepora 2015, 251. Uskonnon ja Raamatun roolista on selvät merkit myös punaisten joukossa huolimatta marxilaisesta uskontokritiikistä. Esimerkiksi Lintusen (2015, 239–244) mukaan Porin seudun punakaartilaisina vuonna 1918 tuomituista naisista vain viidesosa erosi kirkosta ja heistäkin kolmasosa palasi myöhemmin kirkon jäseneksi. Palkitussa Pro gradu -työssä Anna Huhtala (2015) osoittaa, että punaisten puolella uskonto näkyi voimakkaasti niin kirjeissä kuin kuolinilmoituksissakin, ja se oli tärkeä osa ihmisten selviämässä.

Eräänä aamuna, valvotun yön jälkeen torkahdin hetkeksi noin viiden maissa, jolloin naapuri yleensä painoi päälle. Silloin kuulin yht’äkkiä selvästi isäni äänen aivan vieressäni: ”Poikani, hiustakaan ei katoa sinun päästäsi minun tietämättäni.” Heräsin heti, mutta kesti hetken, ennen kuin tajusin, missä olin. Isää ei tietenkään näkynyt, mutta nuo sanat olivat muuttaneet minut. Tunsin itseni levolliseksi ja oloni tuntui turvalliselta.⁵

Unen sanat mukailevat jakeita Matt. 10:30 ja Luuk. 12:7 (vrt. myös Luuk. 21:18 ja Ap. t. 27:34), joiden asiayhteys selvästi heijastuu kertojan tulkintaan: pelottomuus kuoleman edessä ja taivaallisen Isän hallinta – sekoittuneena kertojan omaan isään. Vaikka kenttätason raamatunkäytön tutkiminen olisi varsin kiinnostavaa, tässä artikkelissa keskitytään yhteiskunnan ylätason tuottamaan poliittisluonteiseen raamatunkäyttöön. Ylätason raamatunkäyttö on kenttätasoa helpommin nähtävillä julkaistuissa lähteissä ja tutkimuksissa. Kenttätason ulottuvuutta ei kuitenkaan tule unohtaa, vaikka se jääkin valokeilan ulkopuolelle.

Käyn ensin läpi Raamatun käytön peruspiirteitä vuoden 1918 sisällissodassa ja sodasta sen jälkeen kirjoitetussa aineistossa. Tämän jälkeen otan siitä esiin eräitä talvi- ja jatkosodan ajan lähteitä ja pyrin muihin tutkimuksiin peilaten hahmottamaan keskeisiä Raamatun reseption piirteitä.⁶ Tarkastelun ulkopuolelle jätän sankariuhripuheen, jonka kytkenvät Raamattuun olen toisaalla osoittanut.⁷

⁵ Kivimäki 2013, 211.

⁶ Raamatun lainaukset olen ottanut vuoden 1992 käännöksestä, koska aineistosta valitut esimerkit (joiden sisällä luonnollisesti esiintyy vanhempia käännöksiä) eivät edellytä aikakauden käännösten huomioimista.

⁷ Huttunen 2010, 222–244. Vaikka tutkimus käsittelee vain vuoden 1918 sotaan liittyviä tekstejä, sankariuhripuhe toistuu hyvin samanlaisena myös viime sotien aikana. Sankariuhripuheessa on kyse rituaalisesta tavasta antaa kuolemalle yhteiskunnan kannalta rakentava merkitys tilanteessa, jossa vihollinen pyrkii tekemään kuolemasta turhan ja sitä kautta heikentämään vastustajan henkistä taistelutahtoa (Huttunen 2013, 8, 23–25).

Sisällissota: esivalta rankaisee apokalyptisesta kapinasta

Ehkä kuuluisimmassa työväenlaulussa, *Kansainvälisessä* lauletaan maailmanvallankumouksesta. Kyseessä on ”viime ponnistus” ja ”viimeinen taisto”, jonka jälkeen ”kansat on veljet keskenään”. Laulun sanat ilmentävät marxilaista historiakäsitystä, jonka mukaan yhteiskuntaluokkien ristiriidat johtavat vääjäämättä historian päätepisteeseen: työväen vallankumoukseen ja työväen valtaan.⁸ Johanneksen ilmestyksen päätösluvut 19–22 tuovat esiin samantapaisen ajatuksen: historia kulkee vääjäämättä kohti suurta lopputaistelua. Yhdenmukaisuus ei ole sattumaa. Marxilainen historiakäsitys on aatehistoriallisesti peräisin Raamatun apokalyptiikasta, toki välivaiheiden kautta. Marxilaista historiakäsitystä voikin pitää apokalyptiikan sekulaarina muunnelmana.⁹

Vuonna 1918 monet aatteellisesti valveutuneet sosialistit pitivät punaisten kapinaa maailmanvallankumouksen osana. Punaisella puolella saatettiin tapahtumista puhua myös voimakkaan raamatullisin kielikuvin. Esimerkiksi 6. huhtikuuta 1918 Axel Åhlström kirjoitti *Arbetet*-lehdessä uuden maailman luomisesta (vrt. Jes. 65:17; Ilm. 21:1) siitäkin huolimatta, että hän oli tietoinen punaisten lähestyvistä tappiosta.¹⁰ Åhlströmin mukaan vastoinkäymiset kuuluvat vain synnytystuskiin (Jes. 26:17–18, 66:7; Joh. 16:17–23; Ilm. 12:2). Todellisuudessa uusi luominen etenee vääjäämättä.¹¹ Paikallisista takaiskuista huolimatta – viipurilaisen *Työ*-lehden sanoin – kansojen ylönousemuksen pääsiäiskellot soivat ”kerran, joko ennemmin tai myöhemmin”.¹² Viimeinen taisto ei siis sittenkään ollut vielä koittanut. Marxilainen eskatologia koki saman aikataulun muutoksen kuin sen raamatullinen esikuvakin: täyttymyksen hetki lykkääntyy, mutta sen tulemistä ei ole syytä epäillä (vrt. 2. Piet. 3:3–13).

⁸ Marxilaisesta historiakäsityksestä, ks. esim. Kirkinen 1987, 81–92.

⁹ Zimdars-Schwartz ja Zimdars-Schwartz 1998, 286–289.

¹⁰ Tämä näky yksiselitteisesti muutamaa päivää varhaisemmassa artikkelissa (Bondestam 1968, 328).

¹¹ *Arbetet* 6. huhtikuuta 1918.

¹² *Työ* 30. maaliskuuta 1918.

Punaisten kannattajille raamatullinen kieli ei välttämättä ollut vain kielikuvaa. Viljo Sohkanen kertoo muistelmissaan, miten punakaartilaisjohtaja piti raamatullista nuhdesaarnaa valkoisten palvelukseen ryhtyneille miehille: ”Kun Suomi nyt on itsenäinen, tulee jokaisen työläisen kunnia-asiana olla luoda tästä maasta onnellinen maa. Joka on kuin Raamatussa kerrottu Kaanaan maa. Siellä taotaan miekat ja aseet auroiksi ja kaikki ovat veljiä keskenään.”¹³ Näin raamatullinen pelastusnäky rauhan ajasta (Jes. 2:4; Miika 4:3) saattoi tavallisen kansan mielessä sulautua *Kansainvälisen* sanoittamaan marxilaiseen oppiin.

Punaisten kapina sai myös valkoisella puolella apokalyptisen tulkinnan. Tietä tälle oli valmistanut paitsi kristinuskon yleinen opetus, myös aikakauden suomalainen muotiteologia, beckilläisyys.¹⁴ Sen nimekkäimmät kannattajat olivat arkkikiipsi Gustaf Johansson ja Savonlinnan piispa Otto Immanuel Colliander. Collianderin runsain raamattuviitein varustettu teos *Nykyinen murrosaika Pyhän Raamatun ilmoittaman Jumalanvaltakunnan historian valossa* on tyyli puhdas esimerkki beckilläisyyden eskatologisesta vireestä. Colliander hahmotteli maailmanhistoriallisen kehityskaaren, joka oli kääntymässä kohti Kristuksen paluuta. Raamatun ennustusten mukaisesti sitä ennakoivat kaikenlaiset apokalyptiset ahdistukset ja suuri petokin oli jo tullut. Ilmeisesti Collianderin mielessä oli *Kansainvälisen* sanat ”ei muuta johtajaa, ei luoja kuin kansa kaikkivaltias”,¹⁵ kun hän katsoi demokratiasta villiintyneen kansan olevan itse Johanneksen ilmestyksen peto (Ilm. 13:11–18):

Silminnähtävänä todistuksena tästä ovat olleet juuri ne kauheat, petomaiset hirmutyöt, joilla kapinan aikana meillä punasotilaat ja heidän johtajansa sanomattomilla kidutuksilla murhasivat suuret joukot niitä, erittäinkin pappeja,

¹³ Sohkanen 1967, 29.

¹⁴ Beckiläisyys on saanut nimensä saksalaisen professori Johann Tobias Beckin mukaan. Hänen teologiansa levisi Suomeen 1850-luvulla ja sai vuosisadan loppuun mennessä vahvan jalansijan. Vuonna 1918 se oli erityisesti vanhemman papiston suosiossa, mutta oli jo siirtymässä taka-alalle. Beckiläisyyden pääteipiteenä voidaan pitää arkkikiipsi Johanssonin kuolemaa 1930. Ks. Murtorinne 1986, 135–178.

¹⁵ Sohkasen (1967, 134–135) mukaan *Kansainvälisen* sanoja ei ymmärretty uskonnovastaisesti. Hänen esittämässään tulkinnassa sanat tarkoittavat vain sitä, että kansa on rikkauksien luoja eivätkä kapitalistit. Näin kenttäsolla laulun sanat sovitettiin uskonnolliseen vakaukseen.

jotka joutuivat heidän vangiksensa. Samoin myöskin se raaka ja kyynillinen tapa, joilla he häpäisivät, saastuttivat ja hävittivät kirkkoja.¹⁶

Collianderin beekiläisellä historianteologialla oli kansanomaisempi vastineensa: ”Lohdutuksenaan lukevat ihmiset Maria Roslin-Kalliolan kirjaa ’Mietteitä Gogin sodasta’ ja koettavat sen selityksien perusteella päätellä, miten ja milloin käymässä oleva verileikki päättyy.”¹⁷ Roslin-Kalliola perusti teoksen Merikarvian kirkkoherran 1877 lausumiin Hesekielin profetioiden tulkintoihin. Teos ilmestyi 1911 piispa Collianderinkin suosimassa ruotsalaisessa *Facklan*-lehdessä ja seuraavan vuonna suomenkielisenä kirjana. Kirja ennusti lähivuosina tapahtuvaa Venäjän häviötä, mikä johti teoksen läpimurtoon Venäjän vallankumouksen tultua. Juhani Aho kertoo, kuinka jotkut kohta kapinan puhjettua olivat varmoja sen kukistumisesta ja Venäjääkin jo jaettiin, ”niinkuin Googin ennustuksessa on suunniteltu”.¹⁸

Sodan kiihkeässä vastakkainasettelussa yksi apokalyptiikan piirre vetosi niihinkin, jotka eivät olleet kiinnostuneet sen enempää uskonnollisista kuin marxilaisistakaan lopunajan laskelmista: dualismi. Valkoiseen kuuluneen Bertel Gripenbergin sotavuonna 1918 ilmestynyt runokoelma *Under fanan* tiesi, mikä ero oli hyvällä ja huonolla puulla (Matt. 7:16–20). Gripenberg tiesi myös, että jälkimmäinen hakataan juuresta pois (Matt. 3:10) ja juuretkin kaivetaan maasta (Matt. 15:13).¹⁹ Sodan tunnelmissa ilmestynyt *Under fanan* oli myyntimenestys, mutta jo parin vuoden päästä sen kovia sanoja ihmeteltiin. Valkoisten rajuista rankaisutoimista tuli nuorelle tasavallalle moraalinen taakka erityisesti siksi, että valkoiset katsoivat edustavansa laillista esivaltaa. Sen mukaisesti pastori-kansanedustaja Antti Rentola oli määritellyt valkoisten sodankäynnin jo kapinan alkuvaiheessa. Rentola kirjoitti *Ilkka*-lehden pääkirjoituksessa 27. helmikuuta 1918:

¹⁶ Colliander 1922, 77.

¹⁷ Kaukovallan (1921, 163) lainaama anonyymi päiväkirjamerkintä.

¹⁸ Aho 1961, 272–273 (22. helmikuuta 1918).

¹⁹ Huttunen 2010, 80–84; 2011, 161–167.

Olkoon Jumala kiitetty, että sotamme ei ole mikään militaristinen ryöstösota – vaan että se on jumalalliseen järjestykseen kuuluva Esivallan miekan käyttö pahojen rankaisemiseksi. – – Tämän sodan on Jumala siunannut ja siunaa sen edelleen, sillä hän on säättänyt Esivallalle miekan, että se olisi ”rangaistukseksi pahoille ja kiitokseksi hurskaille.”

Viite oli Paavalin Roomalaiskirjeen 13. lukuun, jota luterilainen kirkko oli opettanut kansalle jo vuosisatoja. Vuonna 1918 moni ei ollut saanut sitä kummempaa yhteiskuntaopin opetusta. Siksi esivaltaopetus kumpusi ikään kuin selkäytimestä. Tämä ymmärrettiin valkoisella puolella. Sotavuonna muotoiltu sotilasvala korosti moneen kertaan uskollisuutta lailliselle esivallalle.²⁰ Syvään juurtunut esivaltaopetus muodostui punaisella puolella ongelmaksi. Heikki Ylikankaan mukaan monet punaiset kokivat kapinan ”uhmakkaana nousuna isäntävaltaansa, lakia ja esivaltaa ja vihdoin vielä oikeuttakin vastaan”.²¹ Aseellinen vallankumous ja laillisen esivallan kunnioitus muodostivat mahdollottoman yhtälön, mikä jäyti kapinallisten taistelumoraalia.

Esivaltaopetus oli ongelma myös valkoisille, mikäli sota nähtiin vapausotana venäläisiä vastaan. Vapausotatulkinnessa valkoisen armeijan muodostuminen ymmärrettiin kansannousuna, joka oli jatkumoa sortovuosina silloista venäläistä esivaltaa vastustaneille aktivisteille. Aktivistien toimia ja vuoden 1918 sotaa kuvannut *Ilkan ja Poutun pojat* ei kertaakaan määrittele punaisten taistelua kapinaksi esivaltaa vastaan. Sen sijaan esivaltaopetus vilahtaa pari kertaa aktivistien vastustamisen perusteena.²² Kukaan ei kuitenkaan yleensä tuonut suoraan julki esivaltaopetuksen ja vapausotatulkinnan ristiriitaa. Harvinainen poikkeus on Ch. E. Boldt, joka *Teologisessa aikakauskirjassa* ihmetteli Saksan armeijaan astuneiden jääkärien ihailua. Suomihan oli tuolloin vielä venäläisen esivallan alla. Boldt rohkeni rinnastaa jääkärit punaisiin:

²⁰ Sama piirre hieman lievempänä näkyy nykyisessäkin sotilasvalassa.

²¹ Ylikangas 2003, 525.

²² *Ilkan ja Poutun pojat* 15, 38, 109.

Vallitseeko, syvemmin ajatellen, mitään niin läpikäyvää erilaisuutta meidän nuorten ”jäkäriemme” ja vallankumouksen nuorten välillä? Eivätkö myös ensin mainitut tarttuneet aseisiin laillista esivaltaansa vastaan?²³

Kiusallisesta kysymyksestä ei käyty keskustelua. Luultavasti sen olemassaolosta ei aina oltu edes kovin tietoisia. Tämä johtui siitä epämääräisestä laillisuuskäsityksestä, joka 1800-luvun kuluessa oli hiipinyt määrittelemään esivaltaa. Enää esivalta ei samaistunut Jumalan armosta hallitsevaan itsevaltiaaseen vaan perustuslailliseen yhteiskuntajärjestykseen. Uudessa poliittisessa teologiassa Jumalan säätämän itsevaltiaan paikalle astui laki, joka näin sai teologisia ulottuvuuksia. *Maamme*-kirjassa Zachris Topelius esitti Suomen valtiojärjestyksen niin, että ”ylinnä on, likinnä Jumalata taivaassa, Suomen laki”.²⁴

Lain katsottiin ilmentävän kansan omassatunnossa vaikuttavaa Jumalan lakia ja siten omatunto lopulta määritteli, mikä oli laki. Käytännössä tämä saattoi johtaa siihen, että poliittinen terrorikin hyväksyttiin, kuten Lennart Hohenthalin tapaus osoittaa. Hohenthal murhasi venäläismielisenä lainrikkojana pitämänsä prokuraattorin (nykyiseltä nimeltään oikeuskansleri) vuonna 1905. Oikeudessa hän kertoi ymmärtäneensä, että murha oli vastoin ”lain kirjainta” – raamattupohjainen ajatus tässäkin (2. Kor. 3:6). Hohenthal piti kuitenkin parempana seurata ”omatuntoni käskyä, oikeudentuntoani”.²⁵ Tästä ajattelumallista käsin myös jääkäreiden voitiin katsoa puolustaneen laillista esivaltaa, vaikka kirjaimen tasolla kyse olikin maanpetoksesta. Tämä oli sitä aatteellista, moraalista ja juridista kylvöä, josta niitettiin satoa vuoden 1918 kenttöoikeuksissa.

Kenttöoikeudet julistivat toimivansa ”sotalakien” mukaan, mutta laki oli tässäkin tapauksessa jotain muuta kuin kirjoitettuja pykäläiä.²⁶ Tuomitsemisen peruste oli lähinnä sitä, millä itäsuomalainen laivanvarustaja rohkaisi teloitusryhmää tehtävässään: ”Nämä tuomitut ovat

²³ Boldt 1919, 34; oma suomennokseni.

²⁴ Topelius 1876, 473. Laillisen esivaltakäsityksen filosofisista ja poliittisista edellytyksistä 1700- ja 1800-luvulla, ks. Huttunen (tulossa).

²⁵ Hohenthal 1908, 122.

²⁶ Kenttöoikeuksista, ks. Tikka 2004.

nousseet Jumalaa ja esivaltaa vastaan ja heidän palkkansa on kuolema.”²⁷ Perustelussa yhdistyy Paavalin opetus esivallasta (Room. 13:1–7) ja opetus kuolemasta synnin palkkana (Room. 6:23) – olkoonkin, että Paavali tai tavanomainen kirkollinen tulkintakaan ei nähnyt jälkimmäisessä kuolemanrangaistusta vaan teologisen käsityksen siitä, että kuolema ylipäänsä johtuu synnistä. Kyse on luovasta tulkinnasta, joka osin tiedostamattomalla tavalla pukee ajatukset raamatullisiin ilmauksiin.²⁸

Näyttää siltä, että sisällissodan aikana ja sen jälkeen punaisten rangaistuksen moraalinen perusta lepäsi niin sanotun talio-periaatteen pohjalla. Talio-periaatteen kuuluisin muotoilu on ”silmiä silmästä ja hampaasta”, mikä on kuitenkin vain osa vastaavaa periaatetta ilmentävistä laeista (3. Moos. 24:17–22; 2. Moos. 21:12–27; 5. Moos. 19:21). Jeesus kieltää tämän periaatteen mukaisen kostamisen (Matt. 5:38–48), mutta hyväksyy talio-periaatteen varoituksena: ”Niin kuin te mittaatte, niin tullaan teille mittaamaan” (Matt. 7:2) ja ”Joka miekkaan tarttuu, se miekkaan kaatuu” (Matt. 26:52). Talio-periaatteesta esiintyy siis erilaisia sovelluksia jo Raamatussa. Myös tulkinnat ovat vaihdelleet. Vuoden 1918 tapahtumia käsittelevissä lähteissä talio-periaate tulee vastaan paitsi rangaistuksen mittana myös vääjäämättömyytenä ja pasifistisena ohjeena.²⁹

Rangaistuksen mittana talio-periaate ohjasi oikeudenkäyttöä aina 1800-luvulle asti. Taustateorianä oli verivelkaoppi, jonka lähtökohta löytyy Mooseksen laista: vuodatettu veri saastuttaa maan, mikä täytyy talio-periaatteen mukaisesti sovittaa kuolemanrangaistuksella (4. Moos. 35:31–34).³⁰ Verivelkaoppiin vetosi muun muassa arkkipiispa Johansson.³¹ Verivelan ajatus löytyy myös Kainin ja Aabelin tarinasta: veri muuttaa maan hedelmättömäksi ja huutaa Jumalalle (1. Moos. 4:10–12). Mannerheim innosti Tampereen valtausjoukkoja julistamalla, mi-

²⁷ Puhetta lainaavat Tikka ja Arponen (1999, 265).

²⁸ Tiedostamattomuus näkyy selvästi puheessa toisessa osassa, jossa puhuja rohkaisee teloittajia: ”minkä teette, se tehkää kylmäverisesti”. Kyseessä on toisinto Jeesuksen sanoista Juudakselle (Joh. 13:27), mikä asettaa teloitusr ryhmän Juudaksen asemaan. Tämä ei tietenkään voinut olla teloitusta oikeuttavan puhujan intentio.

²⁹ Huttunen 2011, 154.

³⁰ Koskivirta 2001, 54, 98–100, 327, 332; Ylikangas 2003b, 66–68.

³¹ Toiviainen 2005, 238.

ten ”murhattujen kansalaisten silvotut ruumiit ja poltettujen kylien rau-
niot huutavat taivaaseen asti kosta maanpettureille”. Karjalassa hän
taas ilmoitti, että punaiset ”Kainin merkki otsassa hyökkäävät omien
veljiensä kimppuun”.³² Punaisten teksteissä kosta tietenkin huutaa
punaisten veri, joka tulee viemään ”Mannerheimit” hautaan.³³ Saman-
tapaista tekstiä löytyy runsaasti.³⁴

Talio-periaatteelle tuli tukea myös oikeustieteestä, kun valtio-opin
professori Robert Hermanson piti vuoden 1918 Olaus Petri -luennot
Uppsalassa. Hermanson perusteli talio-periaatteen käyttöä ja korosti,
ettei rangaistuksia tullut lieventää esimerkiksi rakkauteen vedoten.³⁵

Muutamaa vuotta myöhemmin piispa Colliander arvosteli puna-
vankien armahduksia, ”sillä Jumala sanoo, että mitä ihminen kylvää sitä
hänen myöskin täytyy niittää (Gal. 6:7)”. Katuvalle syntiselle luvattu
armahdus ei piispan mukaan vapauta maallisesta rangaistuksesta.³⁶ Paa-
vali ei kuitenkaan esittänyt sanojaan rangaistusperiaatteena vaan vääjää-
mättömänä syyn ja seurauksen lakina. Vääjäämättömyys näkyy esimer-
kiksi Jarl Hemmerin runossa ”Det värsta” (”Pahinta”), joka päättyy
traagiseen profetiaan sodan seurauksista: Suomi saa niittää verisesti kyl-
vetyt rikoksensa katkerissa teoissa, sanoissa ja ajatuksissa. Maa kasvaa
vain vihaa.³⁷ Vääjäämättömyyttä voi perustella myös marxilaisesta his-
torianäkemyksestä käsin. Punaisiin kuuluneen Allan Walleniuksen
mukaan valkoisten rankaisutoimet johtavat vääjäämättä vastavaikutuk-
seen: ”Raivo perii oikeutensa ja silloin porvaristo leikkaa, mitä on kylvä-
nyt.”³⁸

Tämä ei kuitenkaan ole sitä vääjäämättömyyttä, jota Paavali tar-
koitti. Paavalille kyse oli varoittavasta periaatteesta: on syytä miettiä,
mitä tekee, jotta ei tule samaan huonoa satoa.³⁹ Pasifistinen tulkinta

³² Ignatius 1918, 38–40.

³³ Henkipatto 1919, 70–71.

³⁴ Huttunen 2010, 146–155.

³⁵ Hermanson 1921, 202–215. Luentojen pitäjälle asetettua tasovaatimusta kuvannee se, että seuraavan vuonna Olaus Petri -luennot piti Albert Schweitzer.

³⁶ Colliander 1922, 86.

³⁷ Hemmer 1918, 24–25. Runon analyysi: Huttunen 2010, 160–163.

³⁸ Wallenius 1918, 37; oma suomennokseni. Ks. myös Huttunen 2010, 164–165.

³⁹ Huttunen 2010, 162.

perustuu varoittavuudelle. Tulkinta näkyy esimerkiksi Aarno Karimon kertomuksessa, jossa ennen sotaa pohdiskellaan tulevaa:

- Tappelul!
- Niin, kaipa siitä lopuksi se tulee, myönsi lautamies yksikantaan.
- Ken miekkaan tarttuu, se miekkaan hukkuu, puhui emäntä, jumalinen muija.
- On niinkin, myönsi lautamies, — mutta on toisinkin. Ken miekkaan tarttuu lähimmäistään sortaakseen, se saattaa hukkuu, ken itseään puolustaakseen, hänen ei pitäisi hukkuu. Tätä ymmärrän Sanassa tämän lauseen tarkoittavan.⁴⁰

”Jumalinen muija” esittää pasifistisen varoituksen aseellista toimintaa kohtaan. Itsepuolustus ei ole ehkä ole paras mahdollinen peruste pasifismin rajoittamiselle (Matt. 5:39–41), mutta hieman myöhemmin selviää, että kyse on esivallan (Room. 13:1–7) itsepuolustuksesta. Näin Paa-vali pelastaa, mitä Jeesus näyttää kyseenalaistavan.⁴¹ Sosialistipuolella Alex Halonen esittää pasifistisen talioperiaatteen, mahdollisesti vastauksena Venäjälle paenneen bolshevikin Jukka Rahjan puheille. Molempien lähtökohtana on profeetta Hoosean (8:7) lause ”He kylvävät tuulta, niittävät myrskyä”. Kun Rahja oli ennakoanut vallankumouksellista myrskyä vastauksena valkoisen terrorin ”tuulelle”, Halonen valjasti sanat vallankumousta vastaan.⁴² Sen valossa hän katsoo, että väkivaltaiset menettelytavat vain ”siittävät omalaatuisia sikiöitä yhä kiihtyvällä nopeudella. Sen sijaan oikeus synnyttää oikeutta ja rakkaus rakkautta.”⁴³

Halosen mukaan talio-periaate varoittaa väkivallan eskalaatiosta, jota Rahja juuri talio-periaatteeseen vedoten ehdotti. Halosen ja Rahjan tulkintaero noudatti sitä poliittista jakoa, joka punaisella puolella syntyi sisällissodan jälkeen: kommunistit haaveilivat uudesta kapinasta, mutta sosialidemokraatit halusivat jatkossa pitäytyä parlamentaarisiiin keinoihin. 1930-luvun kuohuvien vuosien jälkeen yhteiskunnallinen tilanne tasaantui ja integroi punaisenkin puolen yhä selvemmin sosialidemokratian linjoille. Mutta maailmanpolitiikassa tapahtui yllättävämpikin in-

⁴⁰ Karimo 1937, 13.

⁴¹ Huttunen 2010, 168–171.

⁴² Huttunen 2010, 174–175.

⁴³ Halonen 1923, 94–95.

tegraatio: ”Herodes ja Pilatus jälleen ystäviksi”, otsikoi *Turun Sanomat* uutisensa Saksan ja Neuvostoliiton hyökkäämättömyyssopimuksesta elokuussa 1939.⁴⁴ Se, miten vihamiehet Jeesuksen aikaan olivat löytäneet toisensa (Luuk. 23:12), toistui nyt Hitlerin ja Stalinin hahmossa.

Talvisota: Jumala taistelee rinnalla

”Te tunnette minut ja minä tunnen teidät”, ilmoitti Mannerheim ensimmäisessä talvisodan päiväkäskyssään 1. joulukuuta 1939. Sanat olivat toisinto Jeesuksen sanoista Johanneksen evankeliumissa (10:14): ”Minä olen hyvä paimen. Minä tunnen lampaani ja ne tuntevat minut.” Sanat ovat ilmeinen rohkaisu tilanteessa, joka vaikutti äärimmäisen uhkaavalta.⁴⁵ Sanat oli suunnattu entisille valkoisille, sillä pelkona oli, että kansa jakautuisi taas punaisiin ja valkoisiin.⁴⁶ Pelko osoittautui aiheettomaksi, mutta helpotus oli vain osittainen. Pelkoa ylläpiti kaikille sodille ominainen vaara, johon yritettiin vaikuttaa rohkaisemalla esimerkiksi tutun paimenpsalmin 23 sanoin: ”Vaikka minä kulkisin pimeässä laaksossa, en pelkäisi mitään pahaa, sillä sinä olet minun kanssani. Sinä suojelet minua kädelläsi, johdatat paimensauvallasi. Sinä katat minulle pöydän vihollisten silmien eteen.” Sanat vihollisen edessä katetusta pöydästä saivat erityisen merkityksen, kun ne on lausuttu taisteluun lähtevän joukon ehtoollistilaisuudessa.⁴⁷

Pelko ei kuitenkaan syntynyt vain yksilökohtaisesta vaarasta. Sodan osapuolten voimasuhteet eivät luvanneet suomalaisille hyvää. Rykmentin pastori Erkki Niinivaara katsoi, ettei hänen tehtävänsä ollut ”puhua sodasta tai lausua arveluita tulevaisuudesta” vaan julistaa Kristuksen armoa.⁴⁸ Hän siis keskittyi vain rohkaisemaan sotilaita taistelussa, mutta monet muut katsoivat voivansa nähdä tulevaan. Työjoukkojen pastori M. S. Tyrkkö valitsi sangen rohkeasti tekstikseen Psalmin 22 sanat: ”Ju-

⁴⁴ *Turun Sanomat* 23. elokuuta 1939; Wunsch 2004, 163.

⁴⁵ Tepora (2015, 125–131) dokumentoi mielialoissa tapahtunutta alkushokkia.

⁴⁶ Roselius 2010, 219.

⁴⁷ *Risti rintamalla* 128.

⁴⁸ *Risti rintamalla* 132.

malani, Jumalani, miksi hylkäsit minut?” Hän korosti, että toivottomalta näyttävissäkin tilanteissa on luotettava Jumalan kykyyn vaikuttaa ja vetoaa saman Psalmin myöhempiin sanoihin: ”Sinua he huusivat ja saivat avun, sinuun he luottivat eivätkä pettyneet.” Tämä oli viittaus siihen, että Raamatun Israelia koskevat vaiheet pätevät myös Suomeen.⁴⁹

Divisioonan pastori A. I. Heikkala oli Tyrkköä suorasanaisempi: ”Suomen kansan kohtalo on menneinä vuosisatoina ollut monessa suhteessa israelilaisten ihmeellisiin vaiheisiin verrattavissa.” Heikkala näkee, että Suomi on kuin Israelin kansa ”punaisen meren” – punavärin kautta assosiaatio Neuvostoliittoon on ilmeinen – äärellä. Suomi on kuin valittu kansa, sillä ”kokonaisten vuosisatojen aikana Herra on pientä Suomen kansaa ihmeellisesti auttanut ja pitänyt hengissä”. Mooseksen sanat Punaisen meren äärellä Heikkala sovittaa myös kuulijoille: ”Herra sotii teidän puolestanne, olkaa te hiljaa!” (2. Moos. 14:14).⁵⁰ Daavidin ja Goljatin taistelusta puhuttiin ulkomaita myöten.⁵¹ Jumalan tuki saattoi saada konkreettisiakin muotoja. Väitettiin useiden satojen sotilaiden nähneen eräänä yönä enkelin, joka siivillään suojeli suomalaisia. Papit eivät tähän kertomukseen juurikaan kiinnittäneet huomiota.⁵² Sodan jälkeen kenttäpiispa Johannes Björklund totesi: ”Viestit tulilinjoilta kertoivat päivästä päivään, että Herra soti miesten puolesta varjellen, rohkaisten ja voimia antaen.” Näin kenttäpiispa rationalisoi Jumalan taisteluavun uskonnollisen vakaumuksen antamaksi tueksi pysyä paikallaan ”koko maailman ihmeeksi”.⁵³

Ansiokkaassa opinnäytteessään Janne Helin on osoittanut, että ajatus idästä hyökyvästä aallosta oli ainakin *Kotimaa*-lehdessä tavallinen.⁵⁴ Aihe ei ollut puhtaasti raamatullinen vaan liittyi klassiseen näkemykseen helleeneistä pysäyttämässä idän kaoottisten persialaisarmeijoiden tulvaa. Kaoottisuus saattoi kuitenkin saada raamatullisiakin ilmiäisiä. Rannikkopuolustuksen pastori Wolfgang Schmidt muistutti ajasta,

⁴⁹ *Risti rintamalla* 51–55.

⁵⁰ *Risti rintamalla* 61–64.

⁵¹ Wunsch 2004, 269, 311.

⁵² Kansanaho 1991, 105; Tepora 2015, 250.

⁵³ *Vapautemme hinta* 7.

⁵⁴ Helin 2006, 77–82.

jolloin uhka Israelin rajoilla ”oli tullut suuremmaksi ja Idän villit laumat tunkeutuivat sen alueelle”.⁵⁵ Jumala on hylännyt bolsevistisen Neuvostoliiton saastaisuuteen, luonnottomiin sukupuolisuhteisiin, tyhmistymiseen. Siellä palvotaan luotua ja ollaan täynnä vääryyttä, pahuutta, ahneutta ja murhaa (Room. 1:19–32).⁵⁶ *Helsingin Sanomien* mukaan venäläiset olivat Juntusrannassa polttaneet kaikki löytynet Raamatut pistinten nokassa.⁵⁷ Oikeastaan kyse on itse Saatanasta, kuten *Kotimaa* vuoden 1939 lopulla toteaa:

Vihollinen on silloin vaarallisin, kun sen onnistuu peittää todellinen luonteensa. Saatanakin on pelättävä silloin, kun sen onnistuu esiintyä valkeuden enkelinä. Sen vuoksi nyt siirtyessämme uuteen vuoteen näemme erikoisen Jumalan armoteon siinä, että hän on Saatanan riisunut sen valheverhosta, jolla se on yrittänyt maastoutua. Koko maailmalle se on nyt ilmeistä. Meidän taistelumme ei ole taistelua lihaa ja verta vastaan, vaan pahuuden henkivaltoja, demoneja vastaan. Vihollinen on paljastettu siksi mikä hän on, valehtelijaksi ja murhaajaksi.⁵⁸

Teksti käyttää useita uusitamentillisiä kuvauksia sielunvihollisesta (2. Kor. 11:14; Ef. 6:12; Joh. 8:4). Näin maallinen sota on vain näkymättömän sodan kuori. Talvisota nähtiin siis apokalyptisen taistelun osana. Koska apokalyptiikka on Raamatussa pääasiassa uusitamentillinen ilmiö,⁵⁹ viittaukset tulevat myös Uudesta testamentista. Valitun kansan teema on kuitenkin selkeästi vanhatestamentillinen, samoin ajatus, että Jumala taistelee kansansa puolesta.⁶⁰ Vanhatestamentillinen teema on myös se, että Jumalan apu on ehdollinen: ”Herra vaatii kansaltaan uskollisuutta. Jos uskottomuus käy suureksi, täytyy Herran kurittaa kansaansa.”⁶¹ Neuvostoliitto toimii siis kurituksen välikappaleena, mikä

⁵⁵ *Vårt vapen trygga* 65; oma suomennokseni.

⁵⁶ Helin 2006, 79.

⁵⁷ *Helsingin Sanomat* 8. helmikuuta 1939; Wunsch 2004, 312.

⁵⁸ *Kotimaa* 93/1939.

⁵⁹ Vanhasta testamentista lähinnä Danielin kirjaa pidetään apokalyptisena. Jotkut profeetta-kirjojen kuvat, esimerkiksi Jesajalla muodostavat rajatapauksen. Apokalyptiikan määrittelystä, ks. esim. Nissinen 1999.

⁶⁰ Ks. esim. Särkiön, Nissisen ja Vanosen artikkelit tässä kirjassa.

⁶¹ *Kotimaa* 93/1939.

liudentaa sen saatanallista luonnetta. Tämä ajatus edustaa tyypillisesti niin sanottua deuteronomistista teologiaa.⁶² Deuteronomistisessa teologiassa Juudan pakkosiirtolaisuus selitettiin kansan synneillä. Ne herättivät Jumalassa vihaa, jolloin hän kutsui babylonialaiset rankaisemaan Juudaa.⁶³ ”Jokainen niittää sitä, mitä kylvääkin. Omien tekojemmeko seurauksia nämäkin?”⁶⁴

Talvisodassa hyökkäyksen vääryys kuitenkin koettiin niin ilmeiseksi, että sen uskonnollisessa tulkinnassa harvemmin korostui ajatus suomalaisten syntisyydestä ja kutsusta kääntymykseen. Talvisodan rintama-saarnojen kokoelmassa *Risti rintamalla* ja sen ruotsinkielisessä sisarteoksessa *Vårt vapen trygga* aihe ei ole leimallinen. Tekstien kuva talvisodan suomalaisesta sotilaasta on varsin korkea. Sotilaat eivät edes vihanneet vihollistaan, minkä Jeesus oli kieltänyt (Matt. 5:43–44). Talvisodan päätyttyä Mannerheim totesi tämän kaunopuheisesti päiväkäskyssään 14. maaliskuuta 1940: ”Kun nyt parisataatuhatta vihollistamme lepää hangessa ja tuijottaa särkynein katsein tähtitaivaallemme, ei syy ole teidän. Te ette heitä vihanneet ja tahtoneet heille pahaa, vaan seurasitte sodan ankaraa lakia, tappaa tai kuolla itse.” Kansanahokin korostaa vihan puuttumista.⁶⁵ Rauhanomainen sävy onkin useimmissa teksteissä ilmeinen, mutta jossain välähtää myös kovempia sanoja, jotka muistuttavat vuonna 1918 niin suosittua talio-periaatetta: ”Suomalainen sotilas ei voi nukkua silloin, kun sankarin veri huutaa maasta vanhurskasta kosta sille, joka tallaa pyhän maahan ja ilman pienintäkään syytä vuodattaa kansamme parasta sydänverta.”⁶⁶

Jumala siis johtaa vihollisen maahan, kurittaa kansaansa, mutta myös taistelee sen puolesta ja lopulta pelastaa sen. Tämä ajatus historiaa suvereenisti johtavasta Jumalasta nousee juuri deuteronomistisesta teologiasta ja näkyy myös apokalyptiikassa. Ajatus suvereenista historian johtajasta näyttäisi olevan ristiriidassa sen kanssa, että kansoja ja ihmisiä velvoitetaan noudattamaan Jumalan tahtoa. Helin huomauttaakin, että

⁶² Helin 2006, 62–65.

⁶³ Deuteronomistisesta teologiasta ja Jumalan vihasta, ks. Latvus 1993.

⁶⁴ Saraja 1940, 48.

⁶⁵ Kansanaho 1991, 86–87.

⁶⁶ *Risti rintamalla* 103.

Kotimaan kirjoittelussa näkyy usein ”vapauden ja Jumalan ehdottoman valtaherruuden välinen teologinen ongelma. Herra ohjailee historiaa, mutta ihmiset voivat silti tehdä valintoja.”⁶⁷ Divisionan pastori – myöhempi Vanhan testamentin eksegetiikan professori ja Helsingin piispa – näyttää suoraan käsittelevän tätä aihetta. Hän vetoaa Jesajan kirjan (55:6–9) sanoihin Herran korkeammista ajatuksista ihmisajatuksiin verrattuna. Ihmiselle tilanne näyttää käsittämättömältä, mutta Jesajan sanojen mukaisesti hänen tulee silti hakeutua Jumalan turviin.⁶⁸

Edellä talvisodan raamatunkäyttöä on esitelty lähinnä kirkolliseen materiaaliin tukeutuen. Voidaan kuitenkin perustellusti olettaa, että kuva muodostuisi samanlaiseksi myös laajemmassa otoksessa.⁶⁹ Jonkinlaisen kurkistuksen ei-kirkolliseen aineistoon tarjoaa vuonna 1940 järjestetty talvisota-aiheinen romaanikilpailu. Voittajaksi valikoitui Viljo Sarajan romaani *Lunastettu maa*, joka jo nimellään osoittaa kristillistä liittymäkohtaa. Kilpailun kakkonen ja kolmonen, Eino Hosian *Tuliholvin alla* ja Pentti Haanpään *Korpisotaa* liittyivät nekin kristillis-raamatulliseen kuvastoon. Vesa Karonen kuvaa Hosian tekstiä:

Hosia käyttää Raamatun aineksia huomattavan paljon. Hän oli kuvannut uskonnollista liikettä, kartanolaisuutta, jo ennemmin *Tulipunaisissa ratsastajissa*. Nyt ristit ja Golgata ilmestyvät hänen kuvaukseensa yhä uudelleen, ja Raamattu tarjoaa jatkuvasti rinnastuksia sotarintaman ilmiöihin. Kenttäkeittiö on se pilvipatsas, jonka luokse soturin tie johtaa, ja Vuoksi rinnastuu Jordan-virtaan.

Nyt luettuina Hosian raamatulliset rinnastukset tuntuvat liiallisilta, osa väkinäisiltäkin. Huomattava on, että ajan keskeiset arvostelijat, edes ironinen Lauri Viljanen, eivät niihin puuttuneet. – *Tuliholvin alla* on juuri nykypäivälle oudoksuttavassa päätöksessään dokumentti siitä, mitä suomalaiset ajattelivat, tunsivat ja kokivat myöhemmin talvisodaksi kutsutussa sodassa 1939–1940.⁷⁰

⁶⁷ Helin 2006, 62.

⁶⁸ *Risti rintamalla* 25–28.

⁶⁹ Helin 2006, 131–132.

⁷⁰ Karonen 2005, XII – XIII, XVI.

Jatkosota: Pyhää sotaa ja Jumalan kuritusta

Talvisodan tunnelmat loivat myös pohjan sille, millä mielellä jatkosotaan lähdettiin. Hosia katsoo talvisodan päätyttyä evakkoja Psalmin 137 hengessä: ”Tulee mieleen Raamatun kansa, joka Baabelin virtojen varsilla itki ja valitti muistellessaan kadotettua Jerusalemiä.”⁷¹ Niin kuin pakkosiirtolaisuus, niin myös vuoden 1940 rajat ovat vain väliaikaisia. Hosian mielessä siintää jo raamatullisen mullistava uusi huomen: ”Rakkaudemme ja uskollisuutemme palkitaan kerran. Tulee aika, jolloin uudet rajat siirtyvät jylisten sijoiltaan niin kuin vuoret, ja me saamme takaisin sen, mikä meille ammoisista ajoista asti on kuulunut ja vastakin kuuluu. Se päivä on tuleva.”⁷² Näihin toiveisiin Mannerheim vastasi jatkosodan alkaessa kesäkuussa 1941 antamassaan päiväkäskyssä:

Kutsun teitä kanssani pyhään sotaan kansakuntamme vihollista vastaan. Sankarivainajat nousevat kesäisten kumpujen alta jälleen rinnallemme tänään, jolloin lähdemme Suomelle turvaton tulevaisuuden luodaksemme Saksan mahtavien sotavoimien rinnalla ja asetovereina vakain mielin ristiretkelle vihollistamme vastaan. Aseveljet! – Seuratkaa minua vielä viimeinen kerta – nyt, kun Karjalan kansa jälleen nousee ja sarastaa Suomen uusi huomen.

Ristiretki-kielikuvaa oli harvakseltaan esiintynyt jo talvisodassa, mutta jatkosodan alussa siitä tuli varsin suosittu ilmaus.⁷³ Osaltaan se johtui ajankohtaisista syistä: Hitler oli radiopuheessaan sodan alkaessa sanonut Venäjän-sotaretkeä ”ristiretkeksi bolsevismia vastaan”. Toinen syy oli se, että ristiretkiaate istui luontevasti juuri hyökkäyssotaan. Kun suomalainen rannikkojoukkojen pappi Wolfgang Schmidt oli talvisodan aikana nimittänyt sotaa ristiretkeksi ja pyhäksi sodaksi, hän selitti, että näitä käsitteitä ei alun perin käytetty puolustussodasta. Schmidt kertoi pyhän sodan ja ristiretkiaatteen lähtökohdaksi Kanaanin maan valtauksen.⁷⁴ Samalla sota sai selkeän uskonnollisen luonteen.

⁷¹ Hosia 2005, 129.

⁷² Hosia 2005, 129; vrt. 142.

⁷³ Swanström 2014, 11–15.

⁷⁴ *Vårt vapen trygga* 65. Wunsch (2004, 310) ei pane tätä merkille, vaan katsoo Joosuan valoituskertomusten vastanneen sitä, miten talvisota oikeutettiin.

Raamatussa ei puhuta ristirekkestä tai pyhästä sodasta, mutta maanvalloituskertomukset vaikuttivat näiden käsitteiden ymmärtämiseen.⁷⁵ Schmidt oli siis oikeassa. Jatkosodan ja maanvalloituskertomusten yhteyttä lisäsi sekin, että molemmat ymmärrettiin oman ja itselle kuuluvan maan valtaamiseksi. Mannerheim puki tämän sanoiksi päiväkäskyssään muutamaa viikkoa sen jälkeen, kun hän oli kuuluttanut pyhää sotaa: ”Suokoon kansojen kohtaloa ohjaava kaitselmus Suomen armeijan täyttää Karjalan heimolle antamani lupauksen. Sotilaat! Se kamara, jolle asutte, on heimmomme veren ja kärsimysten kyllästämaa, pyhää maata.”

Jouni Tillin mukaan jatkosodan alku koettiin apokalyptiseksi hetkeksi, joka kääntää maailmanhistorian ja johtaa pahan valtojen murskaamiseen. Tilli katsoo, että Mannerheimin sanat kumpujen alta nousevista sankarivainajista mukailevat löyhästi Hesekielin 37. luvun näkyä heräävistä luista.⁷⁶ Konkreettista kiinnekohtaa Mannerheimin ja Hesekielin tekstin välillä on kuitenkin vaikea löytää. Päiväkäsky leikittelee pikemminkin yleisesti ylösnousemuksen mielikuvilla. Tiettyä apokalyptisen lopputaistelun tunnelmaa ei voi kieltää. Esimerkiksi arkkipiispa Erkki Kaila julisti, että Suomen kansan kohdalla toteutuisi sanat: ”Katso, uudeksi minä teen kaikki” (Ilm. 21:5).⁷⁷ Maailmanhistoriallinen hetki ei kuitenkaan ole ainoa apokalyptinen ilmiö, joka vetosi jatkosodan alkupuolella. Toinen on apokalyptiikan raju dualismi, joka tekee jyrkän jaon valkeuden ja pimeyden lasten välille. Tähän sopi se, että vihollinen kuvattiin äärimmäisin synkin värein.⁷⁸ Esimerkiksi käy katkelma kirkkoherra Arvo Pohjannonon vuoden 1942 valtiopäivien avajaisissa pitämästä saarnasta:

Ajattellessamme nykyistä sotaa, jossa pieni Suomen kansa on eräässä mielessä viattoman kärsijän paikalla, emme voi olla näkemättä Jumalan tuomiota pahuuden valloille maailmassa. Ilmestyskirjassa sanotaan, että saatana jäi seisomaan meren sannalle. Merellä tarkoitetaan kansoja. Nyt kohtaavat Jumalan

⁷⁵ Ristiretkiäjäattelun kytköksistä Raamatun maanvalloitusteemaan: Schmitt 2011, 172–178. Pyhästä sodasta, ks. Nissisen ja Vanosen artikkelit tässä kirjassa.

⁷⁶ Tilli 2014, 41–43.

⁷⁷ Tilli 2014, 49. Tilli (2014, 50–59) antaa myös lukuisia muita esimerkkejä apokalyptisesta virittyneestä raamatunkäytöstä.

⁷⁸ Tilli 2014, 59. Viholliskuvaa esittelevät mm. Luostarinen 1986; Tilli 2014, 61–98.

vanhurskaat tuomiot pahuuden henkivaltoja. Meidän taistelumme ei ole taistelua vain näkyvästä vihollista vastaan, lihaa ja verta vastaan, vaan se on myös taistelua hallituksia vastaan, valtoja vastaan, tässä pimeydessä hallitsevia maailmanvaltiaita vastaan, pahuuden henkiolentoja vastaan taivaan avaruuksissa.⁷⁹

Vaikka saarnaaja viittaa suoranaisesti Johanneksen ilmestykseen (12:18), loppuosa mukailee pitkälti Efesolaiskirjeen (6:10–17) sotametaforaa. Pohjannoro muokkaa tekstiä tilanteeseen sopivammaksi. Efesolaiskirjeessä sota nimenomaan ei ole ihmisiä vaan ainoastaan henkivaltoja – näitä hallitukset ja vallat tässä tarkoittavat – vastaan. Pohjannoro sen sijaan puhuu molemmista: sota ei ole vain näkyvästä vaan myös näkymättömän vihollisen välinen suhde tarkemmin määriteltiin. Pohjannoro näkyy sittenkin tehneen eron.

Pahuutta ei missään tapauksessa nähty vain vihollisen ominaisuutena. Kari Latvus on tutkinut sitä, miten Raamatun maanvalloituskertomukset sävyttivät kuvaa Suomen hyökkäyksestä jatkosodan alussa.⁸⁰ Nämä kertomukset edustavat sitä jo talvisodan yhteydessä kohdattua deuteronomistista teologiaa, jonka mukaan Jumalan siunaus on ehdollinen: ”Tehkää sitä, mikä Herran sanan mukaan on oikeaa ja hyvää, että menestyisitte ja pääsisitte ottamaan haltuunne sen hyvän maan, josta Herra valalla vannoen antoi lupauksen esi-isillenne, ja että voisitte karkottaa tieltänne kaikki vihollisenne, kuten Herra on luvannut” (5. Moos. 6:18–19).

Latvuksen esittelemästä aineistosta ilmenee, että ajatus suomalaisten synnistä vaivasi sodan alusta lähtien. Edustava ja havainnollinen esimerkki on se, miten L. P. -nimimerkki kyseli elokuussa 1941 *Kotimaan* palstalla: ”Onko sinulla elämässäsi jokin salainen synty, jota et ole tunnustanut ja josta et tahdo luopua? Yksi ainoa tällainen asia voi olla voiton esteenä.” Kirjoittaja viittaa varoittavaan raamatulliseen kertomukseen: ”Pyhä historia kertoo, että israelilaiset eivät saaneet vallatuksi pientä Ain kaupunkia, koska heidän keskuudessaan oli jotain tuhon omaksi

⁷⁹ Lainauksen esittää Luostarinen 1986, 278.

⁸⁰ Latvus 2013.

vihittyä. Eräs israelilainen oli tehnyt varkauden ja salannut sen.”⁸¹ Viite on Joosuan kirjan luvuissa 7–8 kerrottuun tarinaan, jossa Akan-niminen israelilainen oli ottanut tuhottavaksi määrättyä tavaraa sotasaaliiksi. Akan tunnustaa ja asia sovitetaan perin ra’asti – mitä L. P. ei suinkaan edellytä suomalaisilta. Tämän jälkeen Ain valtaaminen onnistuu.

Viikkoa myöhemmin L. P. vielä täsmensi ajankohtaisen pyhän sodan käsitettä selittäen: ”Taistelumme on meidän kohdallamme pyhää sotaa niin kauan ja siinä määrin, kuin käymme sitä Jumalan edessä, hänen tahtoonsa nöyrästi alistuen ja tyytyen.” Tällä kertaa raamatullisena ohjenuorana olivat Jer. 4:14 ja Dan. 9:18.⁸² Edellinen korostaa sydämen puhtautta, jotta Jerusalem pelastuisi vihollisten käsistä. Jälkimmäisessä Daniel rukoilee Jumalan anteeksiantoa, jotta Jerusalem voitaisiin rakentaa uudelleen. L. P.:n ajattelumalli nousee selvästi deuteronomistisesta teologiasta ja – Akanin esimerkistä poiketen – korostaa anteeksiantamuksen mahdollisuutta.

Tillin mielestä katseen kääntäminen ulkoisesta vihollisesta sisäiseen viholliseen eli syntiin tapahtui samalla, kun asemasodan aikana huoli sodan lopputuloksesta kasvoi. Tillin mukaan luonteenomaiseksi tuli jeremiadi eli vallitusvirsi, jonka ”kohteena on kansa, joka on irtautunut tai irtautumassa pyhän kansan moraali-ihanteista ja näin rikkoo Jumalan ’sopimusehtoja’. Jeremiadissa varoitetaan kansaa, että mikäli se ei kadu tekojaan ja tee pikaista parannusta, seuraukset ovat ankarat.”⁸³ Tämä jeremiadin määritelmä – se ei kata Jeremian yksilöllisiä valituksia (esim. Jer. 20:7–18) – seuraa deuteronomistisen teologian piirteitä. Tilli katsoo, että jeremiadi hävittää rajaa yksilön ja yhteisön väliltä: kansallinen parannus on viime kädessä yksilöiden muutosta. Samalla ”pystyttiin ohjaamaan mahdollisia kriittisiä katseita pois sotilaallis-poliittisista ratkaisuista”.⁸⁴

Deuteronomistisen teologian malli oli kuitenkin käytössä jo sodan alussa. Edellä esitelty L. P. kirjoitti tekstinsä elokuussa, jolloin Viipuri vallattiin ja ristiretkeläistunnelmat olivat vielä hyvin voimissaan.

⁸¹ *Kotimaa* 59/1941; Latvus 2013, 98.

⁸² *Kotimaa* 60/1941; Latvus 2013, 98.

⁸³ Tilli 2014, 204.

⁸⁴ Tilli 2014, 219–220.

Latvuksen tutkimus osoittaa, ettei L. P. ollut mikään yksinäinen poikkeus. On myös kyseenalaista, kuinka tietoisesti raamatuntulkinnalla pyrittiin ohjaamaan kriittisiä katseita pois valtiojohdon ratkaisuksista. Vaikka hallitusvallan kritiikkiä epäilemättä vältettiin, se ei sinänsä ollut poissuljettu mahdollisuus. Päinvastoin, deuteronomistinen historia tarkastelee Israelin menneisyyttä usein syntiä tekevien kuninkaiden kautta. Lukuisista hallitsijoista kerrotaan, että tämä ”teki sitä, mikä on vääriä Herran silmissä” (esim. 1. Kun. 16:25). Näin jyrkkää tuomiota ei sota-aikana omia johtajia kohtaan esitetty, mutta periaatteessa näkökulma oli esillä. Esimerkiksi syyskuussa 1941 A. W. K. -nimimerkki kirjoitti *Kotimaassa* Josafatin ihmeellisesti saaman voiton (2. Aik. 20) pohjalta:⁸⁵ ”Emme saa unohtaa sitä perusedellytystä, joka on Herran avun saamisen ehtona, että kansa johtajineen nöyrtyy Jumalansa edessä katumukseen, parannukseen ja tietosten syntien poispanemiseen.”⁸⁶ Kirjoittaja on katsonut aiheelliseksi mainita myös kansan johtajat.

Tilli katsoo, että tappion hämmöittäessä jeremiadista siirryttiin vielä uusitamentillisten huoneentaulujen opettamaan tottelemiseetokseen.⁸⁷ Hänen esittämänsä esimerkit viittaavat kuitenkin deuteronomistisen teologian jatkumiseen. Muun muassa Uuden testamentin eksegeetiikan professori Eelis Gulin kirjoitti vuonna 1943, jolloin Saksan itärintaman tapahtumat viittasivat jo katastrofiin, että sota on Jumalan käyttämä kurituskeino. Ahdistukset ovat deuteronomistisen teologian mukaisesti Jumalan rankaisevan ja kasvattavan toiminnan väline. Tilli kuitenkin huomaa Gulinin näkemyksissä kiinnostavan eron jatkosodan hyökkäysvaiheen ristiretkihengelle: sota ei nyt ole Jumalan tahto vaan Saatanan tahto, mikä kuitenkin toteuttaa Jumalan suunnitelmaa.⁸⁸ Tämä malli sisältää selvästi apokalyptisia piirteitä: Saatana, Jumalan

⁸⁵ Aikakirjojen ilmentämä kronistinen teologia jatkaa deuteronomistisen teologian ajattelumallia, mutta sen soveltaminen saattaa tapahtua myös deuteronomistista historiateosta individualisemmalla tasolla (Larvus 1993, 164–167).

⁸⁶ *Kotimaa* 69/1941; Larvus 2013, 98–99.

⁸⁷ Tilli 2014, 238.

⁸⁸ Tilli 2014, 241–242. Voidaan myös osoittaa, että tottelemiseetosta vahvistettiin myös sodan alkuvaiheessa. Rintamalehti *Karjalan Viesti* julisti heinäkuussa 1941 Paavalin esivaltaopetusta (Room. 13) heijastellen: ”Saadessamme olla mukana tässä suuressa tehtävässä, seuraamme uskollisesti esivaltaamme ja esimiehiämme.” (Pilke 2012, 99.)

suvereeni hallinta ja suunnitelmallinen historia. Raamatullisia lähtökoh-
tia löytyy esimerkiksi Danielin kirjassa, synoptisessa apokalypsissa tai
Johanneksen ilmestyksessä. Kun sota sitten päättyi, se saattoi herättää
jopa viimeisen tuomion tunnelmia.⁸⁹

André Swanströmin mukaan sodan loppu toi esiin paitsi
vanhatestamentillisiä kehotuksia katumukseen ja parannukseen, myös
toiveita evankelioivasta työstä ja herätyksistä ”uusitestamentillisessä hen-
gessä”.⁹⁰ Jää epäselväksi, mitä Swanström uusitestamentillisuudella tässä
yhteydessä tarkoittaa. Sotilaspappina ja myöhemmin filosofian professo-
rina toimineelle Jussi Tenkulle se tarkoitti Paavalin sanoja: ”Yhdenteke-
vää, oletko juutalainen vai kreikkalainen, orja vai vapaa, mies vai
nainen, sillä Kristuksessa Jeesuksessa te kaikki olette yksi.” (Gal. 3:28).
Tenkku päätteli: ”Kristinusko on rotujen, kielten ja kansallisuuksien
yläpuolella. Sen suurin voima on rakkaus.” Tässä kohtaa Tenkku teki
selvän eron kansalliseen näkökulmaan, joka Vanhassa testamentissa ja
jatkosodan Suomessa oli niin tavallinen. Mutta Tenkku kirjoittikin
tämän vasta sodan päätyttyä. Silloin jo Mannerheimkin pyhän sodan si-
jasta puhui pyrkimyksestä ”vilpittömiin ja luottamuksellisiin suhteisiin”
naapurimaiden kanssa. Sodan aikana tällainen raamatuntulkinta oli
elänyt vain kristillisen pasifismin alakulttuurissa ja Tenkku pelkäsiikin,
että hänen mielipiteensä vaikuttavat ”halpahintaiselta konjunkturiajat-
telulta”.⁹¹ Niin tai näin, Tenkun tapaus osoittaa ainakin sen, että muut-
tavat poliittiset olosuhteet näkyivät raamatuntulkinnassakin.

Tekstin ja tulkitsijan suhde

Vuoden 1918 sotaan liittyvä raamatunkäyttö keskittyy voimakkaasti
järjestyksen pitämisen näkökulmaan ja rankaisemisen kysymyksiin.
Tämä selittyy sodan kapinaluonteella. Toisen maailmansodan aikainen
raamatuntulkinta oli puolestaan voimakkaasti deuteronomistisen

⁸⁹ Tilli 2014, 253.

⁹⁰ Swanström 2014, 23.

⁹¹ Tilli 2014, 253–254 (alun perin lehdessä *Sotilaspappi* 3/1944). Mannerheimin päiväkäsky
7. syyskuuta 1944. Kristillisten pasifistien raamatuntulkinnasta, ks. Näre 2014, 238–240.

teologian sävyttämää. Kysymys oli siitä, ansaitsiko Suomen kansa vaelluksellaan Jumalan siunauksen vain rangaistuksen. Tulos näkyi sotamenestyksessä. Ajatus liittyi epäilemättä luontevasti osaksi luterilaista syntioppia, mutta sai vanhatestamentillisen kollektiivisen sävyn. Kyse oli nimenomaan kansasta kokonaisuutena ja sen kohtalosta.

Apokalyptiikan voimakas läsnäolo näkyy kaikissa Suomen itsenäisyyden ajan sodissa. Tälle on nähtävissä kolme eri syytä. Ensinnäkin vuoden 1918 aikana kirkon johtajat edustivat apokalyptisesti virittyneitä niin sanottua beekiläinen teologiaa ja samaan aikaan nouseva marxilainen vallankumouksellisuus välitti apokalyptisia teemoja. Aika oli siis aatteellisesti otollinen apokalyptiikalle. Toiseksi apokalyptinen dualismi ja lopun visiot vetosivat sodan vastakkainasettelussa ja äärimmäistä tuhoa ilmentävien sotatoimien äärellä. Apokalyptiikan värikkäät ja tunteisiin vetoavat kuvat vastaavat emotionaalisesti sodan kokemuksia. Kolmanneksi on nostettava esiin tekijä, joka ei tarkkaan ottaen ole enää reseptiohistoriallisen kysymyksenasettelun piirissä: apokalyptiikka on voimakkaasti läsnä Raamatussa, erityisesti Uudessa testamentissa.

Kolmas seikka vaihtaa reseptiohistoriallisen näkökulman vaikutushistorialliseksi. Reseptiohistoriassa tarkkaillaan sitä, mitä Raamatun lukijat väittävät Raamattuun tukeutuen. Vaikutushistoriassa katsotaan taas sitä, miten Raamattu vaikutti lukijoiden väitteissä. Apokalyptiikan lisäksi vaikutushistoriallisen näkökulman voi ottaa esiin kaiken muunkin tässä artikkelissa esitellyn reseption äärellä. Vaikutushistoriallinen näkökulma muistuttaa, ettei Raamatun käyttöä voi yksinkertaisesti laittaa vain tulkitsijan ja hänen olosuhteidensa piikkiin. Raamatun tosiasiallinen osuus tulkinnan lopputulokseen vaihtelee tietenkin tapauksesta riippuen, mutta joku osuus sillä aina on.⁹² Tässä mielessä sotien aikaisen raamatunkäytön eettinen arviointi johtaa myös itse Raamatun tekstien eettiseen arviointiin.

⁹² Vrt. Huttunen 2008, 246.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

A. Lähteet

Sanomalehdet

Arbetet 1918
Helsingin Sanomat 1939
Ilkka 1918
Kotimaa 1939, 1941
Turun Sanomat 1939
Työ 1918

Verkkolähteet

Mannerheimin päiväkäsky
http://www.mannerheim.fi/pkaskyt/s_paiva.htm. Avattu: 18.8.2016.

Muut lähteet

Aho, Juhani
 1961 *Hajamietteitä kapinaviikoilta*. Kootut teokset, täydennysosa 2. Porvoo: WSOY.
 Boldt, Ch. E.
 1919 ”Vedergällning”. *Teologinen aikakauskirja* 24, 12–37.
 Colliander, Otto Immanuel
 1922 *Nykyinen murrosaika Pyhän Raamatun ilmoittaman jumalanvaltakunnan historian valossa*. Savonlinna: Etelä-Savon kirjapaino osakeyhtiö.
 Halonen, Alex
 1923 *Suomen työväki ja väkivaltaiset menettelytavat*. Helsinki: Otava.
 Hemmer, Jarl
 1918 *Ett land i kamp: Tio dikter*. Helsingfors: Söderström & C:o.
 Henkipatto
 1919 *Punaiset ja valkoiset: Kuvaus Suomen luokkasodasta*. Stockholm: Frams förlag.
 Hermanson, Robert
 1921 *Oikeus ja uskonnolliset totuudet: Olaus Petri-luennot*. Suomennos. Porvoo: WSOY.
 Hosia, Eino
 2005 *Tuliholvin alla: Romaani sodasta*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.
 Ignatius, Hannes
 1918 *Gustaf Mannerheim: Luonnekuva, puheet, sähkösanomat vapaustaistelun ajoilta*. Helsinki: Otava.

Ilkan ja Poutun pojat

1918 *Ilkan ja Poutun pojat: Etelä-Pohjalaisten sota-albumi*. Toim. Artturi Leinonen. [s. l.]: Edistysseurojen kustannusosakeyhtiö.

Karimo, Aarno

1937 *Karjalan nousu 1918*. Porvoo: WSOY.

Kaukovalta, K. V.

1921 *Tampereen seudun kapinahistoria*. Helsinki: Otava.

Raamattu

– Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Helsinki: Kirjapaja 1992.

Risti rintamalla

1940 *Risti rintamalla: Valikoima sotilaspappien saarnoja ja puheita sotatalvena 1939–1940*. Toim. Johannes Björklund & Rolf Tiivola. Helsinki: Otava.

Roslin-Kalliola, Matilda

1912 *Mietteitä Gogin sodasta: Merikarvialla kuolleen Gust. Nyholmin (* 1820 † 1879) mukaan kertomuksen muotoon kirjoitettu*. Turku: Hjalmar Renwall.

Saraja, Viljo

1940 *Lunastettu maa: Sotakuvaus*. Otava: Helsinki.

Topelius, Zachris

1876 *Maamme kirja*. Suom. Joh. Bäckwall. Helsinki: G. A. Edlund.

Wallenius, Allan

1918 *Röda brott och vita: En parallell*. Stockholm: Frams.

Vapautemme hinta

1941 *Vapautemme hinta. Talvisodan 1939–40 sankarivainajien muistojulkaisu*. Helsinki: Suomen kuvalehti.

Vårt vapen trygga

1940 *Vårt vapen trygga: En samling fältpredikningar och tal från kriget 1939–1940*. Red. Johannes Björklund, Erik Bäcksbäcka & Erik Forsberg. Helsingfors: Förbundet för sveskt församlingsarbete i Finland rf.

B. Kirjallisuus

Bondestam, Anna

1968 *Arbetet: En tidning i Åbo på 1910-talet och människorna kring den*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 426. Helsingfors.

Helin, Janne

2006 *Maa vahva, Jumala väkevä: Pyhä talvisota ja Kotimaa-lehden myytit vuosina 1939–1941*. Uskontotieteen pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.

Huhta Ilkka

2010 *Papit sisällissodassa 1918*. Helsinki: Kirjapaja.

Huhta, Ilkka (toim.)

2009 *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 212. Helsinki.

Huhtala, Anna

2015 *”Kaaduit taistelussa vapauden, sekä ihmisarvon ja oikeuden”*: Kuolemankäsitte-ly Suomen sisällissodassa punaisten puolella. Historian pro gradu, Tampereen yliopisto.

Huttunen, Niko

2008 ”Raamattu historiassa: Reseptio- ja vaikutushistoriallinen eksegetiikka”. *Teologinen Aikakauskirja* 113, 230–250.

2010 *Raamatullinen sota: Raamatun käyttö ja vaikutus vuoden 1918 sisällissodan tulkinnoissa*. Historiallisia tutkimuksia 255 / Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 216. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Suomen kirkkohistoriallinen seura.

2011 ”The Bible, Finland, and the Civil War of 1918: Reception History and Effective History of the Bible as Contextualized Biblical Studies”. *Studia Theologica* 65, 146–171.

2013 ”Suru ja kansakunnan henkinen johtaminen: Kaatuneiden huollon historiaa”. *Diakonian tutkimus* 1/2013, 7–37.

Tulossa ”*Esivalta: The Religious Roots of the Finnish Moral View of Society*”. *On the Legacy of the Reformation in Finland: Societal Perspectives*. Eds. Kaius Sinnemäki, Robert Nelson, Anneli Portman & Jouni Tilli. Helsinki: Finnish Literature Society.

Kansanaho, Erkki

1991 *Papit sodassa*. Porvoo: WSOY.

Karonen, Vesa

2005 ”Suomalaisen sotaromaanin perinne syntyi tuliholvin alla”. Ks. Lähteet: *Hosia* 2005, VII–XXI.

Kena, Kirsti

1979 *Kirkon aseman ja asenteiden muotoutuminen itsenäistyneessä Suomessa 1918–1922*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 110. Helsinki.

Kirkinen, Heikki

1987 *Historian rakenteet ja voimat: Johdatus historianfilosofiaan*. Helsinki: Kirjayhtymä.

Kivimäki, Ville

2013 *Murtuneet mielet: Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945*. Helsinki: WSOY.

Koskivirta, Anu

2001 *”Sisäinen vihollinen”*: Henkikirikos ja kontrolli Pohjois-Savossa ja Karjalassa Ruotsin vallan ajan viimeisinä vuosikymmeninä. Yliopistopaino: Helsinki.

- Latvus, Kari
 1993 *Jumalan viha: Redaktiokriittinen tutkimus Joosuan ja Tuomarien kirjojen jumalakuvasta*. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 58. Helsinki.
- 2013 "The Finns' Holy War against the Soviet Union: The Use of War Rhetoric in Finnish History during the Second World War". *Joshua and Judges*. Eds. Athalya Brenner & Gale A. Yee. Text & Contexts Series. Minneapolis: Fortress Press, 91–107.
- Lintunen, Tiina
 2015 *Punaisten naisten tiet: Valtiorikosoikeuteen vuonna 1918 joutuneiden Porin seudun naisten toiminta sota-aikana, tuomiot ja myöhemmät elämänvaiheet*. Turun yliopiston julkaisuja, Sarja C, Scripta lingua Fennica edita 412. Turku.
- Luostarinen, Heikki
 1986 *Perivihollinen: Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Tampere: Vastapaino.
- Murtorinne, Eino
 1986 *Suomalainen teologia autonomian kautena (1928–1918)*. Helsinki: Gaudeamus.
- Nissinen, Martti
 1999 "Onko apokalyptiikka profetiaa?" *Teologinen aikakauskirja* 104, 268–279.
- Näre, Sari
 2014 "'Taistelulenttänä Suomen nuorison sielu.' Suur-Suomi-hengen nostatusta, hengellä pelaamista ja vastarintaa". *Luvattu maa: Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Toim. Sari Näre & Jenni Kirves. Helsinki: Johnny Kniga, 189–257.
- Pilke, Helena
 2012 *Korsu-uutisia! Rintamalehtien jatkosota*. Historiallisia tutkimuksia 260. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Poteri, Juha
 2009 *Sankarihautaus vapaussodassa: Valkoisten kaatuneiden hautaaminen Suomessa vuonna 1918*. Helsinki: PK-koulutuskeskus.
- Roselius, Aapo
 2010 *Kiista, eheys, unohdus: Vapaussodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeen toiminnassa 1918–1944*. Bidrag till kannedom av Finlands natur och folk 186. Helsinki: Societas scientiarum fennica.
- Schmitt, Rüdiger
 2011 *Der "Heilige Krieg" im Pentateuch und im deuteronomistischen Geschichtswerk: Studien zur Forschungs-, Rezeptions- und Religionsgeschichte von Krieg und Bann im Alten Testament*. Alter Orient und Altes Testament 381. Münster: Ugarit-Verlag.

Sohkanen, Viljo

1967 *Punakaartilaisen päiväkirja*. Helsinki: Weilin & Göös.

Swanström, André

2014 *De finländska militärprästerna och krigspropagandan 1941–1944*. Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi, Meddelanden 46. Åbo.

Tepora, Tuomas

2015 *Sodan henki: Kaunis ja ruma talvisota*. Helsinki: WSOY.

Tikka, Marko

2004 *Kenttöikeudet: Välittömät rankaisutoimet Suomen sisällissodassa 1918*. Bibliotheca Historica 90. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Tikka, Marko ja Arponen, Antti

1999 *Koston kevät: Lappeenrannan teloitukset 1918*. Porvoo: WSOY.

Tilli, Jouni

2013 *The Continuation War 1941–1944 as a Metanoic Moment: A Burkean Reading of Finnish Lutheran Clerical Rhetoric*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

2014 *Suomen pyhä sota: Papit jatkosadan julistajina*. Jyväskylä: Atena.

Toivaiainen, Kalevi

2005 *Muurinvartija: O.I. Colliander Kuopion ja Savonlinnan hiippakuntien piispaina 1897–1924*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 194. Helsinki.

Ylikangas, Heikki

2003 *Tie Tampereelle: Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa*. Porvoo: WSOY.

2003b ”Raamattu ja oikeus”. *Raamattu ja länsimainen kulttuuri: STKS:n symposiumissa marraskuussa 2002 pidetyt esitelmät*. Toim. Lassi Larjo. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 237. Helsinki, 60–70.

Wunsch, Sinikka

2004 *Punainen uhka: Neuvostoliiton kuva johtavassa suomalaisessa sanomalehdissä maaliskuusta 1938 talvisodan päättymiseen maaliskuussa 1940*. *Studia Historica Septentrionalia* 43. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.

Zimdars-Schwartz, Sandra L. & Zimdars-Schwartz, Paul F.

1998 ”Apocalypticism in Modern Western Europe”. *The Encyclopedia of Apocalypticism 3: Apocalypticism in the Modern Period and the Contemporary Age*. Ed. Stephen J. Stein. New York: Continuum, 265–292.